

Berezowski, Stanisław

Formowanie się regionu Ostrołęki

Rocznik Mazowiecki 3, 33-62

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW BEREZOWSKI

FORMOWANIE SIĘ REGIONU OSTROŁĘKI

The Concept of the Ostrołęka Region

Jesteśmy w okresie precyzowania regionalnych podziałów gospodarczych naszego państwa. Proces ten obejmuje szczególnie tzw. regionalizację wewnętrzną regionu warszawskiego, przy czym zarysowują się w nim coraz wyraźniej cztery lub nawet pięć podregionów. Mieliśmy już okazję przedstawić koncepcję przestrzenną podregionu Płocka¹ oraz Siedlec²; obecnie chcielibyśmy przejść kolejno do problemów podregionu Ostrołęki. Podregion ten — jak to przedstawia mapka nr 1 na s. 35 — obejmuje sześć powiatów w północno-zachodniej części woj. warszawskiego o łącznej powierzchni 7,2 tys. km², co stanowiło około 24% ogólnej powierzchni tegoż województwa. Powiaty te zamieszkiwało w 1966 r. 409 tys. ludności³, a więc 16,5% zaludnienia całego województwa. Ludność miast w ogólnym zaludnieniu tego podregionu stanowiła mniej niż 20%.

Aby podać ogólną charakterystykę zagospodarowania tej jednostki regionalnej, można przytoczyć opinie dwóch autorów, J. Kostrowickiego i B. Malisza, którzy, mówiąc o aktywizacji województw w okresie planu 6-letniego, zaliczyli ten obszar do najbardziej zacofanych części Polski. Był to bowiem wtedy duży zespół terytorialny, obejmujący znaczną część województwa, w którym zacofanie występowało wówczas — i do dziś jeszcze występuje — w każdej niemal gałęzi gospodarki narodowej, poczynając od przemysłu, poprzez rolnictwo i komu-

¹ S. Berezowski, Struktura przestrzenna podregionu płockiego, w: „Notatki Płockie” nr 1/45 (1968), s. 1—8.

² S. Berezowski, Problem regionu Podlasia Nadbużańskiego, w: „Rocznik Mazowiecki” t. II (1969), s. 33—64.

³ „Rocznik Statystyczny” GUS, Warszawa 1967, s. 30.

nikację, a na osadnictwie kończą⁴. Twierdzenie, że część powiatów tego podregionu jeszcze dotychczas należy do najslabiej zagospodarowanych w skali całej Polski, jest do dziś — choć w trochę mniejszej mierze — aktualne.

1. Podstawy odrębności regionalnej

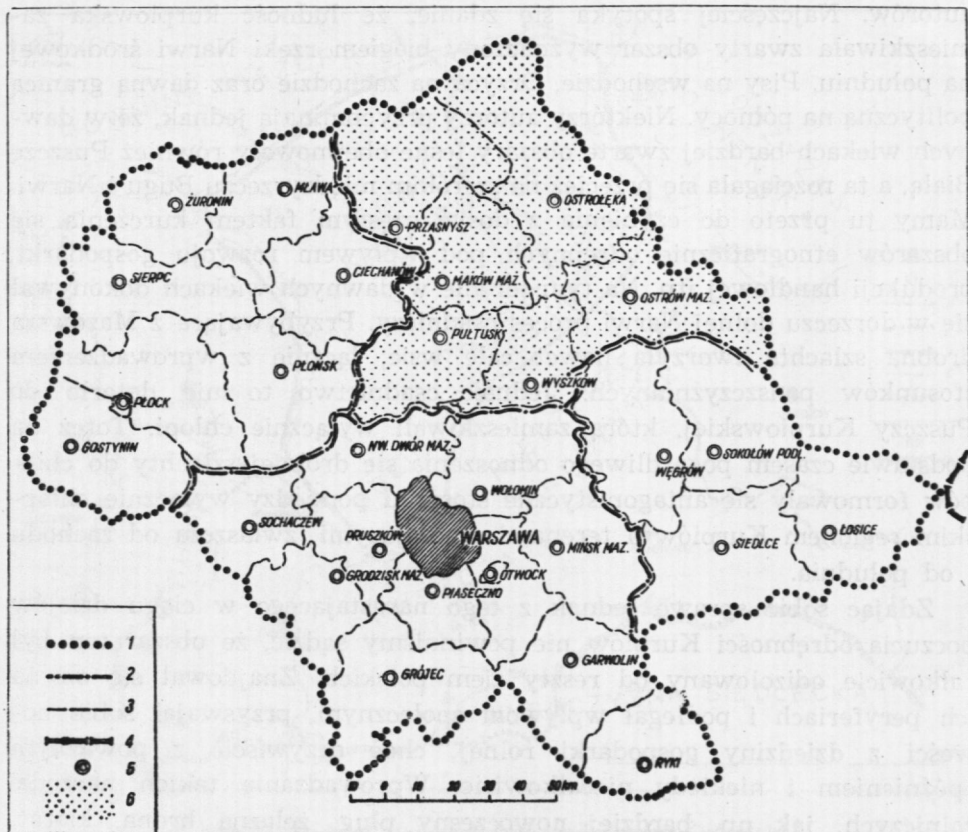
W regionalizacji wewnętrznej regionu podstawowego, jakim jest woj. warszawskie łącznie z Warszawą, stanowisko podregionu Ostrołęki jest bardzo specjalne. Odrębność tej jednostki przestrzennej w skali submezo⁵ zaznaczała się pod niektórymi względami już dość dawno. Jednak z punktu widzenia przestrzennych podziałów gospodarczych łatwiej było tę odrębność określić dotychczas od strony specyficznych funkcji produkcyjnych niż od strony powiązań regionalnych. Jest to wynikiem niskiego stanu zagospodarowania odnośnych powiatów. Powyższe twierdzenie oparte było również, i jest w pewnej mierze nadal, na wyraźnych faktach geograficznych, mających swój wyraz w specyficznym nazewnictwie. Znaczną bowiem część tego obszaru określa się jako Kurpie albo Kurpiowszczyznę. W słownikach i encyklopediach pod hasłem „Kurpie” czytamy, że jest to: „...ludność pochodzenia mazurskiego, zamieszkująca królewskie tereny puszczańskie w dorzeczu dolnej Narwi i jej dopływów...” W innym hasle, „Kurpiowska Puszcza”, czytamy: „...obszar lesisty (około 2 tys. km²) w pn.-wsch. części Niziny Mazowieckiej...” Niektórzy autorzy ten lesisty obszar nazywają Puszczą Zieloną⁶, inni znowu Puszczą Myszyniecką. Ludność tych obszarów leśnych zwana jest także Puszczakami.

Początkowa odrębność tego regionu (podregionu) kształtowała się przeto w zależności od naturalnych warunków fizjograficznych, w których dominującą rolę odgrywały las, woda oraz takie nieznaczące zasoby, jak torf na użytek lokalny i darniowe rudy żelaza. Interesujące światło na problem poczucia odrębności grupy regionalnej Kurpiów rzucają ich własne opinie na ten temat. Otóż do podstawowych kryteriów wyznaczających zasięg Kurpiowszczyzny zaliczają oni: a) ubogą, piaszczystą

⁴ B. Malisz, J. Kostrowicki, Aktywizacja województw niedostatecznie zagospodarowanych 1950—1955, Warszawa 1952, s. 51 i 52.

⁵ Region podstawowy kwalifikowany jest do rzędu mezo, podregion zaś do submezo. Regiony, na które składa się parę województw, odpowiadają w zasadzie skali makro, a regiony powiatowe — skali mikro.

⁶ A. Kutrzeba-Pojnarowa (red.), Kurpie — Puszcza Zielona, t. II, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964.

Ryc. 1. Podregion Ostrołęki w wewnętrznej regionalizacji woj. warszawskiego

Objaśnienie znaków: 1 — granica obecnego regionu warszawskiego, 2 — granice podregionów, 3 — granice powiatów, 4 — granica państwowa, 5 — miasta powiatowe, 6 — obszar podregionu Ostrołęki

glebę, b) wspólny zespół takich elementów, jak gwara, strój i w mniejszej mierze budownictwo, c) samookreślenie grupy⁷.

To poczucie regionalnej odrębności społecznej symbolizował w pierwszej połowie XX w. ówczesny regionalista i działacz oświatowy Adam Chętnik. Przez swoje publikacje i bezpośrednią działalność społeczną usiłował on nie tylko wyzwolić poczucie godności mieszkańców Kurpiowszczyzny, ale także dążył do poprawy materialnych warunków życia w tej tak gospodarczo zacofanej części Polski. Granice Kurpiowszczyzny nie były jednak stałe, co zresztą znajduje odbicie w poglądach różnych

⁷ M. Biernacka, Zróżnicowanie kulturowe a współczesna tendencja rozwoju gospodarczego Kurpiowszczyzny, w: Kurpie — Puszcza Zielona, t. II, op. cit., s. 160.

autorów. Najczęściej spotyka się zdanie, że ludność kurpiowska zamieszkiwała zwarty obszar wyznaczony biegiem rzeki Narwi środkowej na południu, Pisy na wschodzie, Orzyca na zachodzie oraz dawną granicą polityczną na północy. Niektórzy autorzy przypominają jednak, że w dawnych wiekach bardziej zwarte obszary leśne obejmowały również Puszczy Białą, a ta rozciągała się przecież na szerokim międzyrzeczu Bugu i Narwi. Mamy tu przeto do czynienia z dosyć częstym faktem kurczenia się obszarów etnograficznie odrębnych pod wpływem rozwoju gospodarki, produkcji handlowej itp. Na tym terenie w dawnych wiekach dokonywał się w dorzeczu dolnej Narwi proces osadniczy. Przybywająca z Mazowsza drobna szlachta tworzyła nawet całe wsie, łącznie z wprowadzeniem stosunków pańszczyźnianych. Jednak osadnictwo to nie dotarło do Puszczy Kurpiowskiej, którą zamieszkiwali wyłącznie chłopci. Toteż na podstawie czasem pogardliwego odnoszenia się drobnej szlachty do chłopów formowały się antagonistyczne stosunki pomiędzy wyłącznie chłopskim regionem Kurpiów a terenami otaczającymi, zwłaszcza od zachodu i od południa.

Zdając sobie sprawę jednak z tego narastającego w ciągu dziejów poczucia odrębności Kurpiów nie powinniśmy sądzić, że obszar ten był całkowicie odizolowany od reszty ziem polskich. Znajdował się on na ich peryferiach i podlegał wpływom społecznym, przyswajał sobie nowości z dziedziny gospodarki rolnej, choć oczywiście z poważnym opóźnieniem i niekiedy niecałkowicie. Wprowadzanie takich narzędzi rolniczych, jak np. bardziej nowoczesny pług, żelazna brona, kierat, pierwsze stosowanie nawozów sztucznych czy przechodzenie od trójpolówki do bardziej wydajnego płodozmianu było tu znacznie późniejsze niż nawet na Mazowszu⁸. Dzięki temu na tych terenach dłużej się utrzymywała samowystarczalność gospodarki chłopskiej, zwłaszcza w zakresie zajęć pozarolniczych i przemysłu domowego. Specjalnie trudne dla rozwoju rolnictwa warunki geograficzne nie wpływały ani na szybszą poprawę stanu technicznego rolnictwa i jego produkcję, ani też na zmniejszanie się poczucia odrębności regionalnej na Kurpiach⁹.

Szybsze tempo przemian społeczno-gospodarczych na tym terenie zaznaczyło się dopiero po II wojnie światowej, i to nie od razu. Pierwszym poważniejszym impulsem do tych przemian było szerokie i bardziej

⁸ Z. Sokolewicz, Chłopska gospodarka rolna terenów dawnej Puszczy Zielonej, w: Kurpie — Puszcza Zielona, t. II, op. cit., s. 120.

⁹ A. Kutrzeba-Pojnarowa, Przeobrażenia struktury społecznej wsi kurpiowskiej a proces niwelacji tradycyjnej kultury ludowej, w: Kurpie — Puszcza Zielona, t. II, op. cit., s. 17.

Ryc. 2. Podział fizjograficzny podregionu Ostrołęki

Objaśnienie znaków: 1 — miasta powiatowe, 2 — inne miasta, 3 — granice województwa, 4 — granica podregionu nie pokrywająca się z granicą woj. warszawskiego, 5 — granica etnicznego obszaru kurpiowskiego, 6 — granica obszaru sandrów, 7 — rzeki

efektywne zorganizowanie szkolnictwa podstawowego po wsiach oraz średniego w miasteczkach i miastach kurpiowskich. Drugim impulsem były liczne wyjazdy do pracy w innych częściach Polski, a zwłaszcza na ziemię północne i zachodnie, bez tracenia kontaktu z wsią rodzinną. Wreszcie trzecim doniosłym faktem był początek poważnego rozwoju funkcji przemysłowych Łomży, a może jeszcze bardziej Ostrołęki. Łączy się to z powolnym formowaniem się powiązań produkcyjnych i poza-produkcyjnych jednostki przestrzennej w nowym ujęciu jednostki, od Kurpiowszczyzny rozleglejszej, jaką się staje obecnie podregion gospodarczy Ostrołęki¹⁰.

¹⁰ S. Berezowski, Województwo warszawskie jako region gospodarczy, w: „Rok Ziemi Mazowieckiej”, FJN, Warszawa 1962, s. 373.

2. Środowisko geograficzne

Pod względem geograficzno-fizycznym Kurpiowszczyzna tworzy tak zwaną Równinę Kurpiowską, która stanowi obszar wielkiego sandru¹¹ na przedpolu na północ od niej położonego Pojezierza Mazurskiego¹². Jest to teren wznoszący się na północy do 120 m n.p.m., opadający ku dolinie Noteci, płynącej tu na poziomie około 80 m. Na ogół cała ta równina pokryta jest piaskami, spod których tylko tu i ówdzie wystają niewielkie kępy nieco wyższych, starszych utworów morenowych, a one są jak gdyby świadkami wielkiego rozmycia tego terenu, poprzedzającego osadzenie piasków sandrowych naniesionych przez wody lodowców, których czoła stacjonowały na obszarze pojeziernym. Monotonię krajobrazu urozmaicają wydmy. Rozłożyły się one szeregami na niskich działach wodnych, rozdzielających liczne, choć niewielkie rzeki płynące na ogół równolegle w płaskich zabagnionych dolinach. Jeśli chodzi o obszary opisywanego podregionu, położone poza Równiną Kurpiowską, to wymienić należy: a) na zachodzie Wysoczyznę Ciechanowską, która w swej północnej części jest obszarem bardziej zdenudowanym, a na południu wysoczyznę moreny dennej; b) na południu Międzyrzecze Łomżyńskie (o niezbyt fortunnej nazwie), stanowiące obszar o przewadze raczej rzeźby zdenudowanej.

Na terenach Równiny Kurpiowskiej wytworzyły się gleby przede wszystkim piaszczyste oraz torfowe, na ogół VII i VIII klasy bonitacyjnej, a więc bardzo nieurodzajne. Jedynie w okolicach Przasnysza, Makowa i na południe od Ostrołęki nieco większe obszary zajmują gleby III klasy. Na glebach słabych naturalną szatą roślinną są lasy z przewagą drzewostanów sosnowych. Funkcją tych lasów powinna być tu ochrona i właściwe utrzymanie wartości gleb i pod tym kątem widzenia należy prowadzić gospodarkę wyrębową. Dział wodny pomiędzy rzekami Omulew i Orzyc należy poważnie zalesić, głównie w celu przywrócenia odpowiedniej wilgotności w glebach. Można też prowadzić dość intensywną eksploatację runa leśnego, zwłaszcza w północnej części podregionu¹³.

Pod względem środowiska przyrodniczego Puszcę Kurpiowską tworzy drzewostan sosnowy z domieszką świerka, ale świerk występuje tylko na terenach wilgotnych, i to w niezbyt dużej ilości¹⁴. Puszcza ta po-

¹¹ Sandr jest to rozległy, bardzo płaski teren, zbudowany z piasków i częściowo żwirów osadzonych przez wody wypływające spod lodowca i z jego masy.

¹² J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1965, s. 342.

¹³ Plan regionalny regionu warszawskiego, część II, Warszawa 1964.

¹⁴ L. Mroczkiewicz, *Podział Polski na krainy i dzielnice przyrodniczo-leśne*, Warszawa 1952, s. 47.

Ryc. 3. W części północnej podregionu lasy stanowią podstawę surowcową dla przemysłu drzewnego. Na zdjęciu eksploatacja papierówki sosnowej w rejonie Chorzel

dzielona jest przez niektórych autorów na puszcę „białą” (białomszystą) z drzewostanem sosnowym oraz puszcę „zieloną” (zielonomszystą) z drzewostanami sosnowo-świerkowymi. Cała Puszcza Kurpiowska należy do leśnej Dzielnicy Północno-Mazowieckiej, którą z kolei zaliczamy do Krainy Mazursko-Podlaskiej¹⁵. Do tej samej krainy należy też Puszcza Biała, zajmująca dość rozległe obszary na międzyrzeczu Narwi i Bugu. Tworzy ona drzewostany w 90% sosnowe i tylko z małą domieszką brzozy brodawkowatej, dębu bezszypułkowego i osiki¹⁶.

Klimatycznie Równina Kurpiowska należy do Dzielnicy Wschodniej, czyli Podlaskiej, leżąc na jej północno-zachodnim krańcu i sąsiadując z Dzielnicą Środkową oraz Mazurską¹⁷. Dzielnica Podlaska charakteryzuje się temperaturami niższymi niż w Polsce środkowej. Liczba dni mroźnych wynosi tu ok. 50, a dni z przymrozkiem jest ponad 110. Pokrywa śnieżna zalega tu przeciętnie 80 dni. Suma roczna opadów atmosferycznych jest równa średniej dla Polski niżowej i wynosi 550—600 mm.

¹⁵ L. Mroczkiewicz, jw., s. 37.

¹⁶ M. Bartniczak, Puszcza Biała, w: „Chrońmy przyrodę ojczystą” (1968), nr 5, s. 35.

¹⁷ R. Gumiński, Meteorologia i klimatologia dla rolników, Warszawa 1951, s. 212.

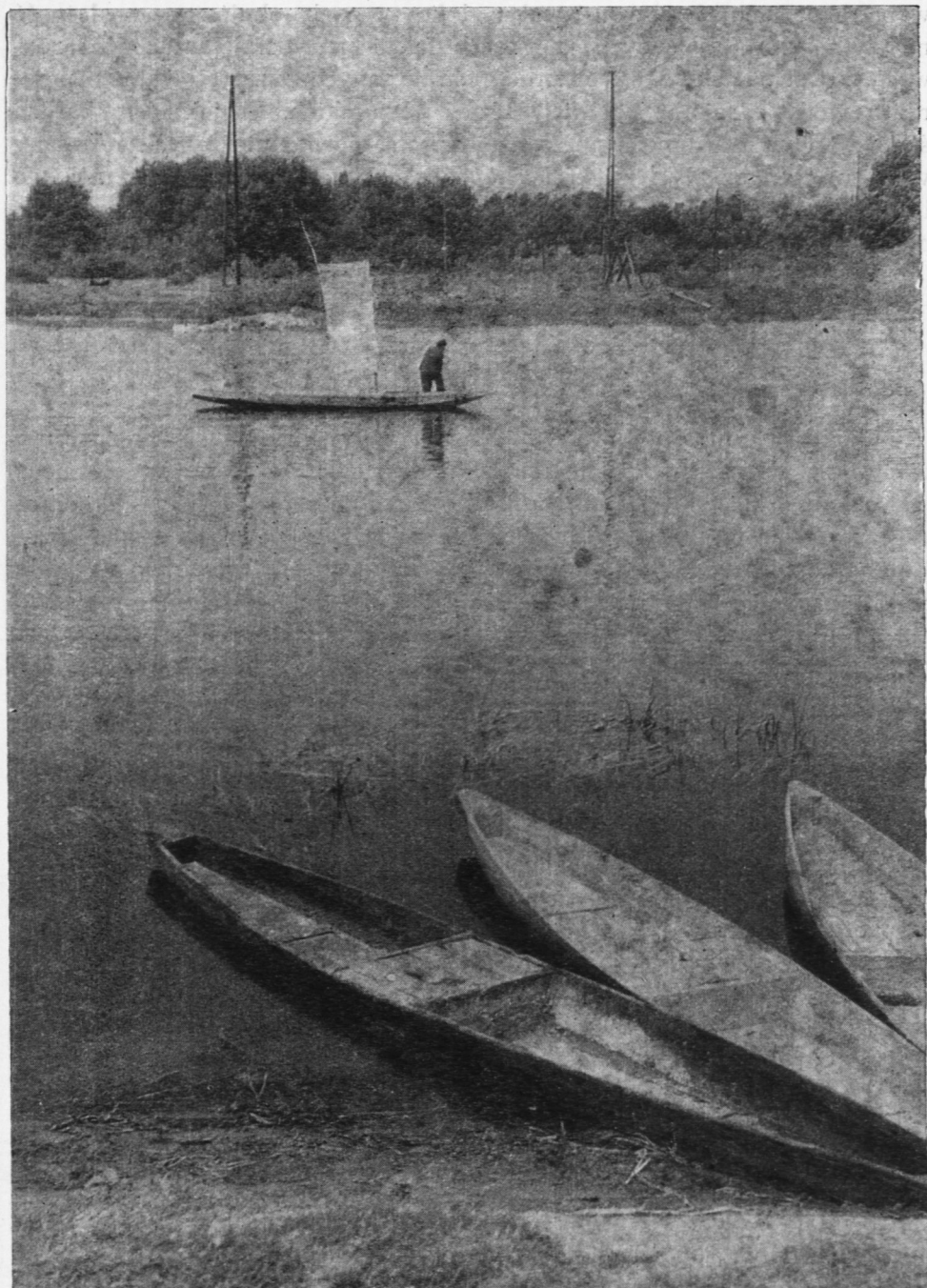
Częstotliwość wiatrów silnych jest na ogół mała. Okres wegetacyjny trwa stosunkowo krótko, gdyż ok. 200 dni, a początek wiosennych robót polowych wypada na przełomie marca i kwietnia.

Sama Równina Kurpiowska charakteryzuje się mało korzystnymi warunkami nasłonecznienia, z często występującymi mgłami porannymi i możliwością zachmurzenia podczas niskich pozycji słońca nad horyzontem. Na stosunki termiczne wpływa pojemność cieplna gruntów wilgotnych; wilgotność względna powietrza jest tu stosunkowo duża. Tereny te nie są dostatecznie przewietrzane z powodu dużego zadrzewienia, co jeszcze bardziej zwiększa możliwość powstawania mgieł. Wszystko to stwarza warunki niezbyt korzystne dla upraw sadowniczych i warzywniczych, natomiast są one bardzo dogodne dla hodowli dzięki paszom uzyskiwanym z łąk i pastwisk. Obszary południowo-wschodnie podregionu Ostrołęki charakteryzują się gorszymi warunkami termicznymi w porównaniu z Równiną Kurpiowską przy nieco lepszej wilgotności. Na ogół są tu lepsze warunki klimatu lokalnego niż makroklimatyczne. Podobnie można scharakteryzować stosunki klimatyczne w południowo-zachodniej części podregionu, z tym że dla rolnictwa są one tu stosunkowo korzystne, choć ich cechą charakterystyczną jest dość znaczna zmienność pogody.

Pod względem hydrograficznym cały podregion charakteryzuje się cechami dość swoistymi. Jest to w dużej mierze dorzecze paru prawobrzeżnych dopływów środkowej Narwi. Ważniejsze z nich: Orzyc — długość 143 km oraz obszar dorzecza 2144 km², przepływ średni niski 2,3 m³ na sekundę, średni 9,5 i średni wysoki 50 m³ na sekundę, oraz rzeka Omulew, uchodząca do Narwi w Ostrołęce — długość 101 km i powierzchnia 2032 km² dorzecza¹⁸. Omulew jest do dziś rzeką nie uregulowaną, gdy tymczasem Orzyc ma na terenie omawianego podregionu górny odcinek uregulowany, choć częściowo wymagający renowacji. Z innych mniejszych, na ogół także nie uregulowanych rzek wymienić należy Rozogę, nad którą leży Myszyniec, oraz rzeczkę Szkwę, wzdłuż której przebiega obecnie granica województw warszawskiego i białostockiego. Przepływająca przez nasz teren Narew jest również rzeką nie uregulowaną. Średnie przepływy na Narwi przy jej ujściu wynoszą: średni niski 90 m³/sek., średni 280 m³/sek., średni wysoki 1250 m³/sek. Lewobrzeżne jej dopływy są to w dużej mierze małe rzeki o naturalnym przebiegu.

Pod względem bilansów wodnych teren podregionu przedstawia się dość rozmaicie. W dolinie Narwi notuje się poważne nadwyżki. Na terenach północnych, mimo znacznego zabagnienia, odczuwane są, zwłaszcza

¹⁸ Z. Mikułski, Zarys hydrografii Polski, Warszawa 1963, s. 119 i 136.

Ryc. 4. Narew w rejonie miasta Ostrołki jest do dziś rzeką nie uregulowaną, choć dosyć zasobną w wodę

w bardziej suchych okresach roku, deficyty wody obniżające wydajność nie tylko gruntów ornych, ale także łąk i pastwisk. Dlatego też rozważany jest projekt dalszych prac melioracyjnych, z zastosowaniem prze rzutu wody z rejonu Wielkich Jezior Mazurskich. Projekt ten, bardzo śmiały technicznie, może pociągnąć za sobą pewne niekorzystne zmiany w stosunkach wodnych niektórych powiatów województwa olsztyńskiego i musi być z tego punktu widzenia przeanalizowany. Poza tym będą musiały towarzyszyć mu dość znaczne inwestycje w zakresie hodowli (uprawa traw, pomieszczenia dla bydła, mleczarnie itp.).

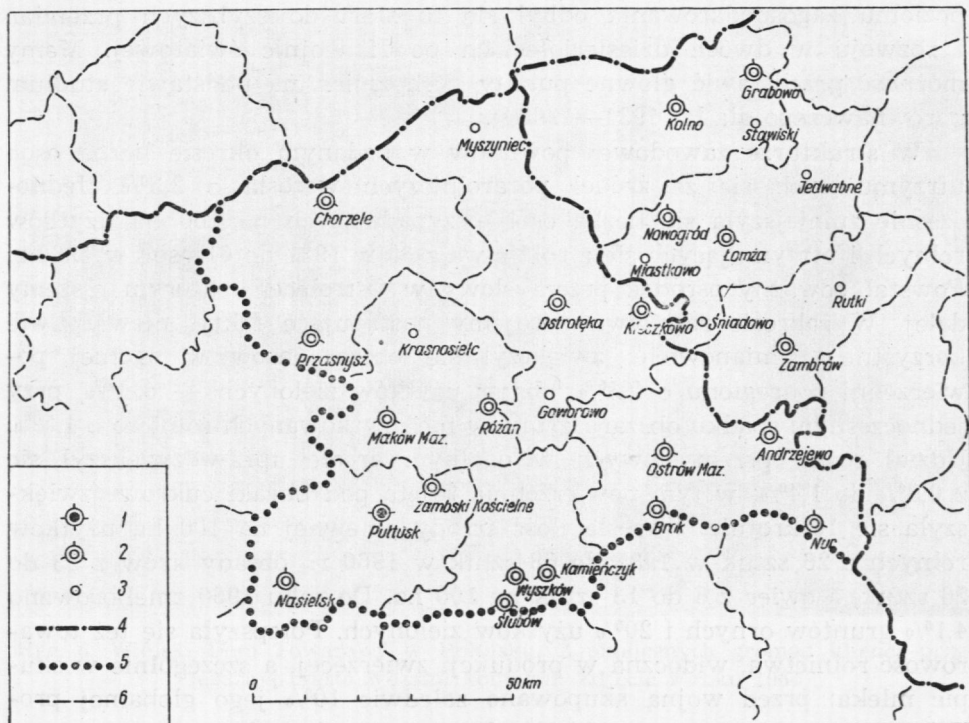
3. Przeszłość gospodarcza

W okresie feudalnym rozwój gospodarczy pokrywał się w znacznej mierze ze wzrostem zaludnienia. Otóż zasiedlanie obszarów obecnego podregionu Ostrołęki było utrudnione szczególnie rozległymi w średnio-wieczu obszarami puszczy. Trudności te zostały w pewnym sensie przełamane dopiero w XV—XVI w. i wtedy lokowanie miast objęło tu wiele osad, a nasilenie nadawania praw miejskich nie było w zasadzie mniejsze niż na innych terenach Mazowsza. Ponieważ i tu nie lokowano miast na „surowym korzeniu”¹⁹, przeto proces zasiedlania musiał być już dostatecznie zaawansowany, chociaż gęstość zaludnienia była wyraźnie mniejsza niż na mazowieckich terenach lewobrzeżnego dorzecza Wisły²⁰.

Wiek XVII i pierwsza połowa XVIII charakteryzuje się — jak w całej Polsce — upadkiem miast; następnie obserwujemy poprawę ich stanu, ale krótką, gdyż niebawem nastąpił regres na skutek rozbiorów. Wiek XIX jest dla tego terenu pod względem rozwoju gospodarki niezbyt korzystny. Liczba miast utrzymuje się co prawda bez zmian, ale funkcje ich kurczą się i często obserwowano się ubytek ludności. Rozwój kapitalistycznych stosunków produkcji jest tutaj opóźniony. Przemysł koncentruje się w okręgu Warszawy. Jedyne funkcje administracyjne ożywiają Łomżę, która stała się stolicą guberni. Budowa — nielicznych tu zresztą — linii kolejowych nie wpłynęła na ożywienie miast; bardzo często przebiegały one z dala od ośrodków miejskich, o kilka, a nawet czasem o kilkanaście kilometrów, co było zgodne z wybitnie strategicznymi wówczas ich funkcjami. Owe względy strategiczne w systemie Rosji carskiej skłaniały do utrzymywania na terenach przygranicznych — a taki charakter miały wówczas Kurpie — pustki komunikacyjnej, z którą łączyło się nieuchronnie zapóźnienie w rozwoju gospodarczym.

¹⁹ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 52.

²⁰ M. Wąsowicz (red.), *Województwo warszawskie*, w: *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, Ossolineum, Warszawa 1967, s. 449.

Ryc. 5. Nadawanie praw miejskich na terenach związanych z Kurpiowszczyzną
 Objasnienie znaków: 1 — miasta, które otrzymały prawa miejskie w XIII w. lub jeszcze wcześniej, 2 — między wiekiem XIV a XVI, 3 — między wiekiem XVII a XIX, 4 — granice województwa, 5 — granica podregionu Ostrołęki nie pokrywająca się z obecną granicą woj. warszawskiego, 6 — granice powiatów

W latach 1869 i 1870 wiele miast utraciło swój statut miejski, podobnie jak w innych częściach Królestwa Kongresowego, i nie odzyskało go nawet do chwili obecnej. Obszar Kurpiów i tereny okoliczne charakteryzowała szczególnie niska gęstość zaludnienia, ekstensywna gospodarka rolna i leśna oraz małe zurbanizowanie. Miast było mało, a i te, które istniały, były niewielkie i nie wykazywały poważniejszej dynamiki rozwoju.

Interesujący nas teren trwał długo w poważnej — choć oczywiście nie całkowitej — izolacji od innych części Polski, łączył się z tym szczególnie niski poziom produkcji ogólnej rolnictwa i jeszcze niższy stopień jej towarowości. W okresie międzywojennym niewiele się tu zmieniło. W czasie II wojny światowej teren podregionu Ostrołęki był dwukrotnie niszcząco przeorany bezpośrednimi działaniami frontowymi, zwłaszcza na linii doliny Narwi. Bezwzględna eksterminacja ludności żydowskiej w miastach i miasteczkach była także jedną z przyczyn upadku i tak skromnych funkcji miastotwórczych. Tak więc ze szczególnie niskiego

poziomu zagospodarowania odbył się tu start do szybszych przemian i rozwoju w dwóch dziesięcioleciach po II wojnie światowej. Mamy możliwość przedstawić główne punkty tych zmian na podstawie studium porównawczego dla lat 1931—1960²¹.

W strukturze zawodowej powiatów w badanym okresie liczba osób utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych wzrosła o 2,3%. Jednocześnie zmniejszyła się liczba osób przypadających na 100 ha użytków rolnych i utrzymujących się z rolnictwa z 65 w 1931 do 61 osób w 1960 r. Powstał poważny ośrodek przemysłowy w Ostrołęce, o którym piszemy dalej. W zakresie rolnictwa notujemy następujące fakty, niewątpliwie korzystne, a mianowicie: zwiększył się obszar lasów w ogólnej powierzchni podregionu o 2,3%, obszar użytków zielonych — o 1%, przy jednoczesnym spadku obszaru gruntów nie użytkowanych rolniczo o 1,5%. Udział roślin przemysłowych w ogólnym areale upraw zwiększył się z 0,9% do 1,4%; w tym powierzchnia zajęta pod buraki cukrowe zwiększyła się 10-krotnie. Wzrosła ilość trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych z 26 sztuk w 1931 do 68 sztuk w 1960 r., obsady krów z 23 do 26 sztuk, a owiec z 6 do 13 sztuk na 100 ha. Do roku 1960 zmeliorowano 4,1% gruntów ornych i 20% użytków zielonych. Polepszyła się też towarowość rolnictwa, widoczna w produkcji zwierzęcej, a szczególnie w skupie mleka: przed wojną skupowano zaledwie 10% jego globalnej produkcji, a w 1962 r. — już 26,8%. Powyższe wskaźniki poprawy nie są jeszcze duże. Mówią one jednak wyraźnie o wejściu tego dotychczas najbardziej zacofanego podregionu województwa warszawskiego na drogę powolnego, lecz systematycznego rozwoju.

4. Stosunki ludnościowe

W okresie lat 1950—1966 ogólna liczba ludności podregionu Ostrołęki wzrosła z 353 tys. do 409 tys. osób, czyli o ok. 16%, gdy tymczasem ludność całego woj. warszawskiego powiększyła się o 18%. Gęstość zaludnienia podregionu wzrastała w tym czasie o 0,5 osoby rocznie na 1 km² i doszła w 1966 r. do 57 mieszkańców na km², gdy w całym województwie wynosiła 84 na 1 km². Okazuje się przeto, że zaludnienie podregionu wzrastało na ogół proporcjonalnie do całego województwa, jednakże podregion pozostał nadal jego najslabiej zaludnionym obszarem.

²¹ W. Rakowski, Przemiany społeczno-gospodarcze w rolnictwie regionu zacofanego na przykładzie Kurpi w latach 1931—1960, w: „Zeszyty Naukowe SGPiS”, 1965, t. 55, s. 178 (dane łącznie z powiatami kolneńskim, łomżyńskim i zambrowskim).

Ryc. 6. Wiejski Dom Towarowy w Pułtusku. Z okolicznych gromad klienci przyjeżdżają często wozami konnymi. Zdjęcie z roku 1964

Specyficzny charakter poszczególnych powiatów ilustruje tabelka 1. Wynika z niej szczególnie duża dynamika powiatów ostrołęckiego i wyszkowskiego, bardzo mała natomiast ostrowskiego i makowskiego.

Przyrost naturalny ludności podregionu wynosił w 1960 r. około 17‰, a w 1965 r. — już tylko 12‰, gdy odnośne liczby dla całego województwa wynosiły 14,1‰ oraz 8,9‰²². Ponieważ przyrost rzeczywisty w podre-

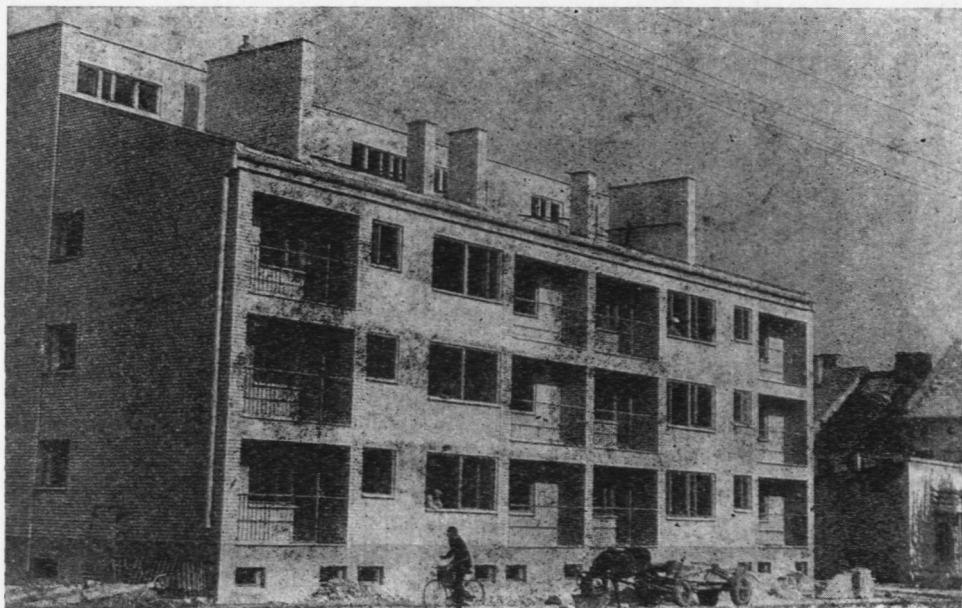
Tabela 1

Wzrost zaludnienia według powiatów *

Powiaty	1950		1965	
	w tysiącach		osób na 1 km ²	1950=100
Makowski	47,7	51,9	48	108
Ostrołęcki	76,0	88,1	53	116
Ostrowski	69,0	75,1	62	109
Przasnyski	57,4	65,8	47	115
Pułtuski	59,5	66,2	65	111
Wyszkowski	43,0	49,6	64	115
Razem podregion	352,6	396,7	55	113

* Rozwój gospodarczy powiatów w latach 1950—1965, GUS, Warszawa 1967, s. 22 i 24.

²² Przekroje terenowe 1945—1965, GUS, Warszawa 1967, s. 1036—1037.

Ryc. 7. Typ niewielkiego bloku charakteryzuje budownictwo w miastach powiatowych. Na zdjęciu blok taki w Makowie Mazowieckim, wg stanu z roku 1964

gionie był proporcjonalny do przyrostu w całym województwie, teren ten charakteryzował się wędrownym ubytkiem ludności. Ubytek ten nie był jednak większy od przyrostu naturalnego. Jeśli chodzi o podział na wieś i miasto, to zarówno w podregionie, jak i w województwie przyrost naturalny w miastach (10,7‰ i 7,2‰ w 1965 r.) był mniejszy niż na terenach wiejskich (12,1‰ i 9,8‰).

W okresie 1950—1965 liczba ludności miast podregionu Ostrołęki wzrosła z 55,9 tys. do 70,1 tys.²³; wskaźnik ogólny urbanizacji wzrósł z 15,8‰ w 1950 do 19,6‰ w 1965 r. Był on i jest znacznie niższy od tych, które charakteryzują całe województwo (21,4‰ i 32,6‰). W badanym okresie wzrastała również gęstość zaludnienia wsi podregionu; liczba ludności wsi zwiększyła się jednak tylko o 23 tys. osób. Szczególnie nikły przyrost notowany był w latach 1960—1965, wynosił on bowiem tylko 1100 osób, czyli rocznie po niecałe 200 osób. Można przeto twierdzić, że na terenach wiejskich podregionu około roku 1965 nastąpiła w zasadzie stagnacja demograficzna.

Specjalnie interesująca jest dla nas proporcja zawodowo czynnej ludności pozarolniczej, która w 1960 r. objęła już prawie 42 tys. osób,

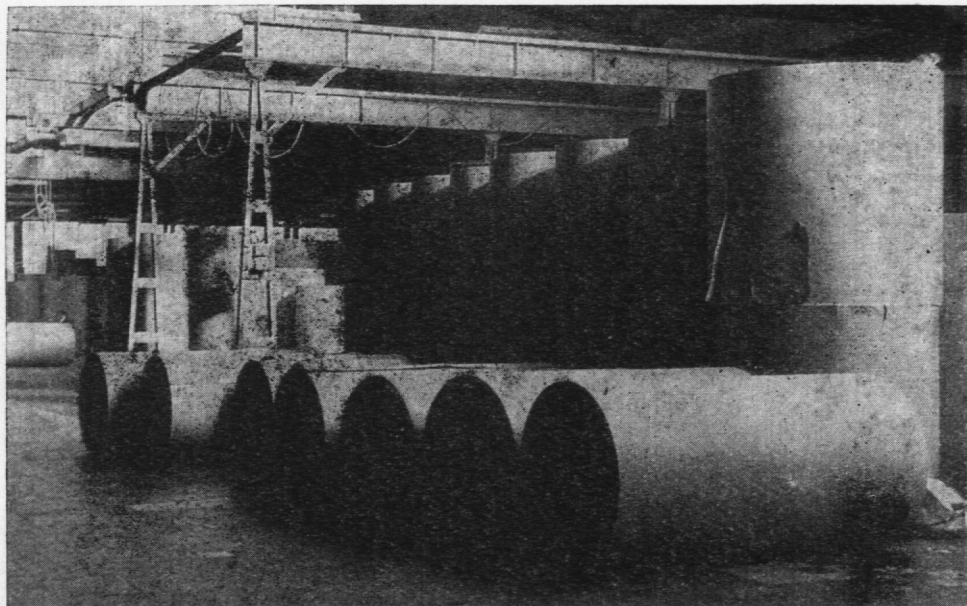
²³ Przeliczenie na podstawie danych z pracy: *Rozwój gospodarczy powiatów w latach 1950—1965*, op. cit.

co daje 111 osób na tysiąc mieszkańców, gdy w całym województwie było ich wówczas 188. Najwięcej pracujących poza rolnictwem, w stosunku do ogółu mieszkańców, skupiają powiaty pułtuski i ostrołęcki. Jeśli natomiast chodzi o zatrudnionych w przemyśle, to szczególnie wzrosła ich liczba w okresie lat 1960—1965, gdyż z 5,3 do 10,8 tys. osób, czyli z 16 do 28 na tysiąc mieszkańców. W 1965 r. przeszło połowę zatrudnionych w przemyśle podregionu skupiały dwa powiaty: ostrołęcki i wyszkowski, z tym że w tym ostatnim pewna część osób pracowała poza powiatem, głównie w zakładach przemysłowych Warszawy. Jednak w porównaniu z całym woj. warszawskim zatrudnienie w przemyśle w całym podregionie jest bardzo małe. W 1960 r. podregion stanowił 5% zatrudnionych w całym województwie, w 1965 r. zaś niewiele więcej, gdyż 8%. Analiza powyższa dotyczy już funkcji produkcyjnych podregionu, czemu poświęcony jest rozdział następny.

5. Obecne funkcje gospodarcze

Z tego, co już zostało powiedziane, wynika, że dominującym elementem funkcji gospodarczych powiatów naszego podregionu jest rolnictwo. Najwyższymi procentami ludności rolniczej charakteryzują się powiaty makowski i przasnyski, najniższym — pułtuski. Jest to rolnictwo o ciągle jeszcze niskiej wydajności produkcyjnej, zarówno w uprawach jak i w hodowli. Strukturę rolniczego użytkowania ziemi cechuje niższy niż przeciętny w całym województwie areał ogólny wykorzystywany w rolnictwie, a szczególnie niski udział gruntów ornych, wynoszący np. w powiecie wyszkowskim zaledwie 40%, a w ostrołęckim nawet tylko 32%. Niewielki jest również areał sadów — w ostrołęckim spada on do 0,1%. Stosunkowo duża jest natomiast powierzchnia zajęta przez lasy, a szczególnie użytki zielone. Resztki Puszczy Kurpiowskiej podnoszą obecnie zalesienie powiatu ostrołęckiego do 26% jego ogólnej powierzchni, a resztki Puszczy Białej obejmują prawie 33% obszaru powiatu wyszkowskiego.

Z załączonej tabeli 2 widać, jak produkcyjnie uboga jest struktura zasiewów podregionu. Poza tym jest to struktura wybitnie stagnacyjna, nie wykazująca zasadniczych zmian na lepsze. Wyrazem polepszenia się dochodowości i towarowości jest w niektórych zachodnich powiatach wzrost areału uprawy buraków cukrowych oraz roślin oleistych (przasnyski, makowski, pułtuski). Nieco większy natomiast udział warzyw stwierdzić można w gromadach północno-zachodnich powiatu ostrołęckiego i północno-wschodnich przasnyskiego; jednak na małym tylko obszarze jest ich więcej niż 2% ogółu gruntów ornych. W okresie ostat-

Ryc. 8. W pierwszej fazie pracy produkcyjnej kombinatu celulozowo-papierniczego w Ostrołęce produkowany był głównie papier pakowy. Zdjęcie z roku 1964

nich dziesięciu lat zaznaczyło się tu również zwiększenie się plonów z hektara. Pszenicy osiągnięto bowiem w 1965 r. trochę ponad 20 kwintali, czyli na poziomie przeciętnym województwa, żyta 17,9 kwintali, a więc niewiele mniej niż średnia województwa, a ziemniaków więcej, gdyż 158 kwintali. Powiat pułtuski charakteryzuje się wysokimi plonami pszenicy i żyta, choć te ostatnie trochę zmalały, zaś powiat ostrowski — plonami ziemniaków, znacznie wyższymi niż przeciętnie w województwie. Okazuje się, że w wymienionych powiatach na nie najlepszych glebach, choć lepszych niż w innych częściach tego podregionu, udało się osiągnąć wyraźne zwiększenie się plonów.

Badany region można podzielić pod względem upraw na dwie wyraźnie różne części: a) część ściśle kurpiowska, pokrywająca się z powiatem ostrołęckim i przyległymi doń gromadami sąsiednich powiatów, o niższych plonach i bardziej jednostajnej strukturze zasiewów, b) powiaty południowe i zachodnie, na dobrym poziomie wydajności, niekiedy nawet wyższym niż przeciętnie w województwie.

W zakresie hodowli sytuacja przedstawia się odmiennie. Przeciętne nasilenie pogłównia bydła i trzody chlewnej jest tu mniej więcej na poziomie przeciętnym całego województwa i wykazuje podobną tendencję wzrostu, jak to przedstawia tabela 3. Pod względem ilości bydła rogatego przodują powiaty ostrołęcki i ostrowski, trzody chlewnej zaś, owiec

Tabela 2

Struktura upraw.
Powierzchnia zasiewu 100%*

Powiaty	4 zboża		pszenica		ziemniaki		buraki cukr.	
	1950	1965	1950	1965	1950	1965	1950	1965
Makowski	53,8	53,3	6,2	5,6	13,2	18,4	1,6	3,8
Ostrołęcki	54,0	56,9	5,4	4,5	22,2	24,3	0,4	0,4
Ostrowski	54,8	58,0	7,3	7,3	18,9	21,2	0,7	2,9
Przasnyski	57,0	52,2	6,0	3,9	15,8	20,1	1,8	5,9
Pułtowski	54,6	52,8	5,8	6,0	16,1	20,1	1,2	4,8
Wyszowski	54,4	56,5	3,2	3,1	22,2	26,7	0,0	0,0
Podregion	54,8	54,3	5,7	5,1	18,1	21,8	0,6	3,0
Województwo	58,3	54,1	7,5	5,2	21,1	21,2	1,3	3,3

* Rozwój gospodarczy powiatów..., op. cit., s. 173—174.

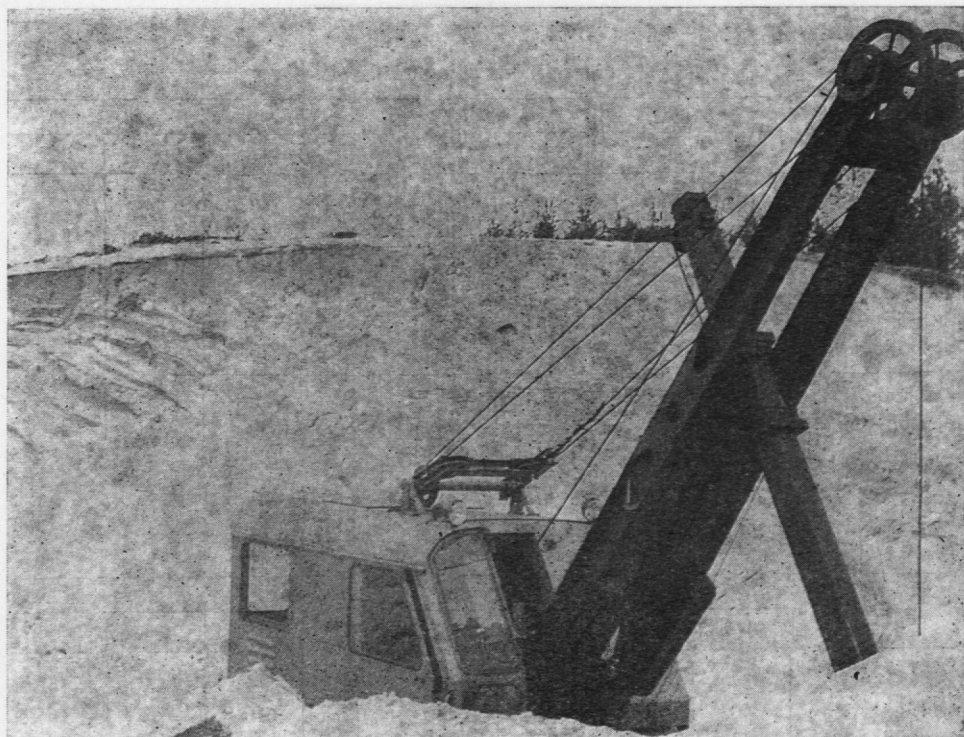
Tabela 3

*Stan hodowli na 100 ha użytków rolnych***

Powiat	bydło		trzoda chlewna		owce		konie	
	1960	1965	1960	1965	1960	1965	1960	1965
Makowski	34	42	71	78	11	7	16	14
Ostrołęcki	40	48	57	69	13	10	15	16
Ostrowski	40	46	87	92	18	12	17	16
Przasnyski	39	45	55	60	7	15	16	14
Pułtowski	38	45	77	86	11	7	16	15
Wyszowski	37	42	75	79	15	10	14	14
Podregion	38	45	70	77	13	10	16	15
Województwo	38	43	76	82	10	10	14	14
Polska	43	50	62	69	17	15	14	13

** Przekroje terenowe... GUS, op. cit., s. 1098; W. Rakowski, Przemiany społeczno-gospodarcze..., op. cit., s. 160, oraz „Roczniki Statystyczne” GUS.

i koni — powiat ostrowski. Jednak ze względu na naturalne warunki środowiska geograficznego ilość pogłównia zwierząt hodowlanych, zwłaszcza zaś bydła, powinna tu być znacznie większa niż przeciętnie w całej Polsce, a bynajmniej tak nie jest. Np. w powiecie ostrołęckim skup żywca, a nawet mleka, jest stosunkowo mały. Duże obszary naturalnych użytków zielonych i duża ich wydajność, którą można zresztą sztucznie jeszcze podnieść — umożliwiają powstanie tu jednego z czołowych w kraju rejonów hodowli. Mamy tu zatem naturalne rezerwy produkcyjne, nie wykorzystane należycie, w tym przeto kierunku powinien iść zdecydowanie rozwój rolnictwa we wszystkich powiatach tego podregionu. Hodowla może stać się tu, zwłaszcza na terenach ściśle kurpiowskich, podstawą wytwarzanego dochodu narodowego.

Ryc. 9. Eksploatacja piasku pod Wyszkiem dla miejscowej huty szkła

Rozwojowi rolnictwa nie sprzyja tu, jak na razie, jego obecna struktura społeczna. Powiaty tego podregionu charakteryzują się dużym rozdrobnieniem gospodarstw rolnych, choć najczęściej występują tu jednostki od 3 do 10 ha, jednakże z poważnym udziałem użytków zielonych, a nawet lasów. Stopień uspołecznienia użytków rolnych jest również szczególnie niski, na znacznych obszarach jest on mniejszy niż 5%. Nieco lepsza sytuacja jest w zachodniej części powiatu makowskiego. Łączy się z tym bardzo jeszcze niski w podregionie stan mechanizacji i motoryzacji rolnictwa oraz niewystarczające jego wyposażenie techniczne.

Omawiając główne elementy struktury zatrudnienia, przedstawiliśmy już niski poziom industrializacji tego podregionu. Najbardziej rozwinięty jest przemysł w Ostrołęce, która pod tym względem wykazuje też szczególnie dużą dynamikę ze swą elektrownią i kombinatem papierniczo-celulozowym przede wszystkim²⁴. Drugim ośrodkiem jest w powiecie makowskim położony tuż przy granicy przasnyskiego i ciechanowskiego Krasiniec ze swą cukrownią. Następnie, idzie Wyszaków z przemysłem

²⁴ Z. Niedzielska, Ostrołęka, dzieje miasta, Ossolineum, 1967, s. 9.

drzewnym i szklarskim, a potem mniej więcej równorzędnymi ośrodkami są: a) Przasnysz z przemysłem drzewnym, młynarskim oraz drobnymi wytwórniami spółdzielczymi; b) Pułtusk, który po początkowym słabym rozwoju przemysłu terenowego otrzymał niedawno filię warszawskich Zakładów im. Róży Luksemburg, zatrudniającą już przeszło 300 osób²⁵; c) Nasielsk, którego czołowym zakładem jest filia warszawskiego „ELPO”; d) Ostrow Mazowiecka z betoniarnią, młynami i metalowym przemysłem terenowym oraz kilka innych pomniejszych.

Pod względem elektroenergetycznym nowym, poważnym elementem jest w tym podregionie elektrownia ciepła w Ostrołęce. Usytuowano ją na linii przesyłowej 110 kV, idącej z Warszawy na tereny woj. białostockiego. Druga taka linia będzie raczej tranzytowo przez południowe tereny powiatu ostrowskiego. Najwięcej energii zużywanej przez przemysł notujemy w powiecie ostrołęckim, a w rolnictwie — w ostrowskim. Obecnie w Ostrołęce buduje się drugą elektrownię.

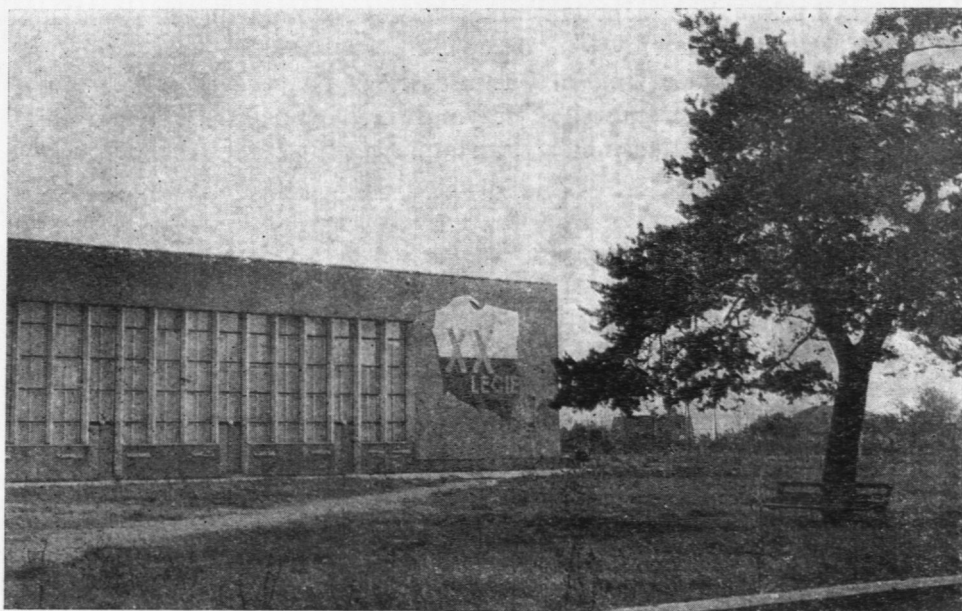
Jeśli chodzi o poszczególne gałęzie przemysłu, to w niektórych działach przemysłu metalowego na czoło wysuwa się Ostrołęka, choć w skali województwa nie jest to ośrodek pod tym względem bardzo silny. Ostatnio dzięki filiom zakładów elektrotechnicznych Warszawy zwiększa się rola Pułtuska, Przasnysza i Ostrowi Mazowieckiej. Niewielkie zakłady spółdzielcze i państwowego przemysłu terenowego pracują w Przasnyszu, Makowie i Wyszkowie. W zakresie materiałów budowlanych wymienić należy w powiecie pułtuskim takie miejscowości, jak Gnojno, Dzierżenin i Pobyłkowo, gdzie eksploatuje się kruszywo przewożone drogą wodną Narwi i Zalewu Zegrzyńskiego do Warszawy. Do większych cegielni należy Węgrzynowo pod Makowem, Wojciechowice w Ostrołęce i Kosewo pod Nasielskiem.

W zakresie przemysłu drzewnego wysuwają się na czoło Wyszków i Przasnysz, jednak sieć tartaków nie jest tu bardziej zagęszczona niż w innych częściach województwa. Miejscowy surowiec drzewny jest przerabiany w ostrołęckim kombinacie celulozowo-papierniczym. Przy prawie zupełnym braku włókiennictwa — poza drobnym zakładem spółdzielczym w Ostrołęce — przemysł odzieżowy reprezentują drobne, również przeważnie spółdzielcze zakłady we wszystkich miastach powiatowych (z wyjątkiem Wyszkowa) oraz trochę większy zakład przemysłu terenowego w Nasielsku²⁶.

Gdy się mówi o przemyśle rolno-spożywczym, wspomnieć należy spore skupisko młynów spółdzielczych i prywatnych w Przasnyszu oraz prywatnych w Ostrowi Mazowieckiej. Większym ośrodkiem piekarń jest

²⁵ J. Brzeziński, Sytuacja ekonomiczna i perspektywy rozwojowe powiatu pułtuskiego, w: Pułtusk—Nasielsk, Warszawa 1968, s. 10.

²⁶ Plan regionalny regionu warszawskiego, część II, Warszawa 1964.

Ryc. 10. Dom Kultury ostrołęckiego kombinatu celulozowo-papierniczego.
Stan z roku 1964

Ostrołęka. Mówiliśmy już o cukrowni w Krasińcu; należy jeszcze dodać, że w skali województwa jest to zakład raczej średni. Przetwórstwo owocowo-warzywne jest w naszym podregionie słabo rozwinięte. Największa przetwórnia zlokalizowana jest w Nasielsku, a inne w Myszynie, Ostrołęce, Dalekiem i Ostrowi Mazowieckiej. Przemysł mięsny jest również słabo rozwinięty, zwłaszcza jak na poważne predyspozycje rozwoju hodowli właśnie w tym podregionie. To samo powiedzieć można i o sieci mleczarń, których największe zakłady są we wszystkich miastach powiatowych oraz w Chorzeliach i czterech innych miejscowościach.

W rozwoju przemysłu badanego podregionu — poza dalszym wzrostem elektroenergetyki — należy iść w kierunku wykorzystywania rezerw produkcyjnych, do których należą przede wszystkim ciągle tu jeszcze nie uproduktywnione siły robocze, surowce drzewne i hodowlane, mineralne surowce budowlane tudzież poważne zasoby jeszcze nawet czystej wody w dolinie środkowej Narwi.

Warto jeszcze naświetlić problem obrotu towarowego. Otóż liczba ludności na jeden punkt sprzedaży w uspołecznionym handlu detalicznym w podregionie wynosiła w 1960 r. 184 osoby, a w 1965 r. — 175²⁷.

²⁷ Przeliczenia na podstawie „Przekrojów terenowych...” GUS, op. cit., s. 1139 i 1140.

W porównaniu z całym województwem stan ten był nieco lepszy, choć jego poprawa trochę powolniejsza. Sprzedaż w tym handlu na jednego mieszkańca w 1960 r. wynosiła prawie 4 tys. zł, a w 1965 r. — już 5890 zł. Zwiększanie się tych kwot było szybsze niż w całym województwie, jednak do dziś ogólny stan w podregionie jest gorszy. Jeśli chodzi o poszczególne powiaty, to w świetle powyższych danych (patrz tabl. 4)

Tabela 4

Uspołeczniiony handel detaliczny*

Powiaty	liczba ludności na jeden punkt sprzedaży			sprzedaż w handlu na jednego mieszkańca w zł		
	1960	1965	1960=100	1960	1965	1960=100
Makowski	197	171	87	3975	5645	142
Ostrołęcki	176	184	104	3469	5341	154
Ostrowski	176	172	98	3885	5534	142
Przasnyski	172	185	108	4375	6089	139
Pułtowski	161	150	93	5159	7373	143
Wyszkowski	222	189	85	3011	5430	180
Podregion	184	175	96	3960	5890	148
Województwo	200	184	92	4820	6830	142

* Przekroje terenowe..., op. cit., GUS, 1967, s. 1139 i 1140.

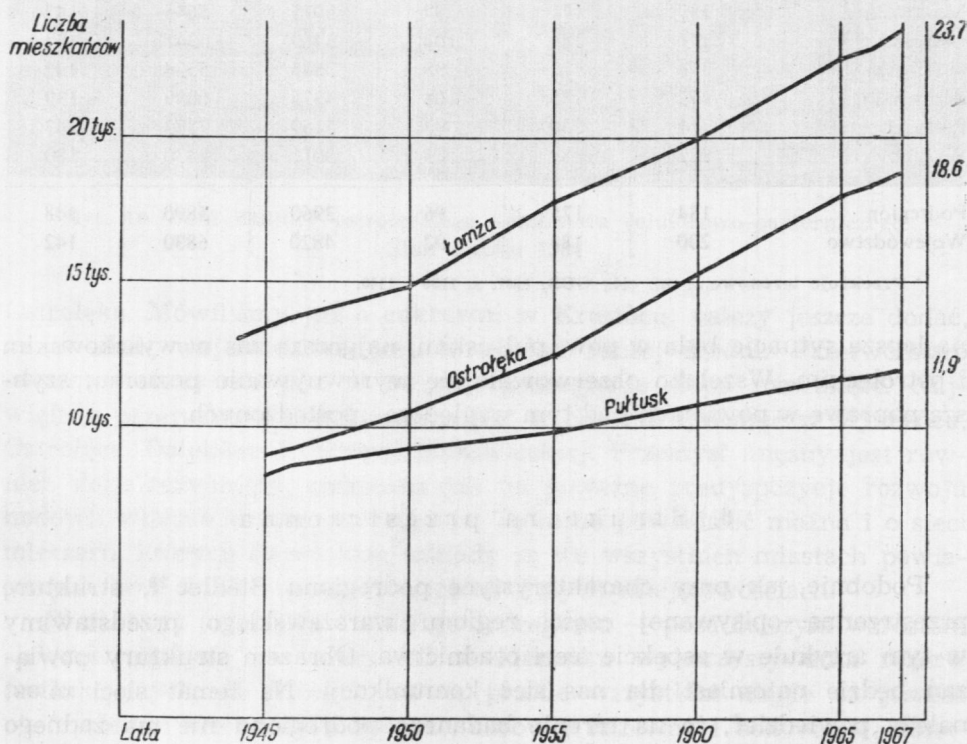
najlepsza sytuacja była w pow. pułtuskim, najgorsza zaś w wyszkowskim i ostrołęckim. Wszelako obserwowano się wyrównywanie poziomu; szybszą poprawę w powiatach pod tym względem upośledzonych.

6. Struktura przestrzenna

Podobnie jak przy charakterystyce podregionu Siedlec²⁸, strukturę przestrzenną opisywanej części regionu warszawskiego przedstawimy w tym artykule w aspekcie sieci osadnictwa. Obrazem struktury powiązań będzie natomiast dla nas sieć komunikacji. Na temat sieci miast należy powiedzieć, że na terenie badanego podregionu nie ma żadnego większego miasta. Największym i silnie rozwijającym się jest Ostrołęka. Liczy ona jednak ciągle jeszcze mniej niż 20 tys. mieszkańców i jest mniejszym miastem niż pobliska, w województwie białostockim położona Łomża. Dwa te miasta stanowią alternatywy głównych w przyszłości ośrodków wykształconego tu podstawowego regionu gospodarczego. Dynamikę wzrostu ich zaludnienia przedstawia wykres na s. 54. Łomża

²⁸ Patrz „Rocznik Mazowiecki”, t. II, s. 33—64.

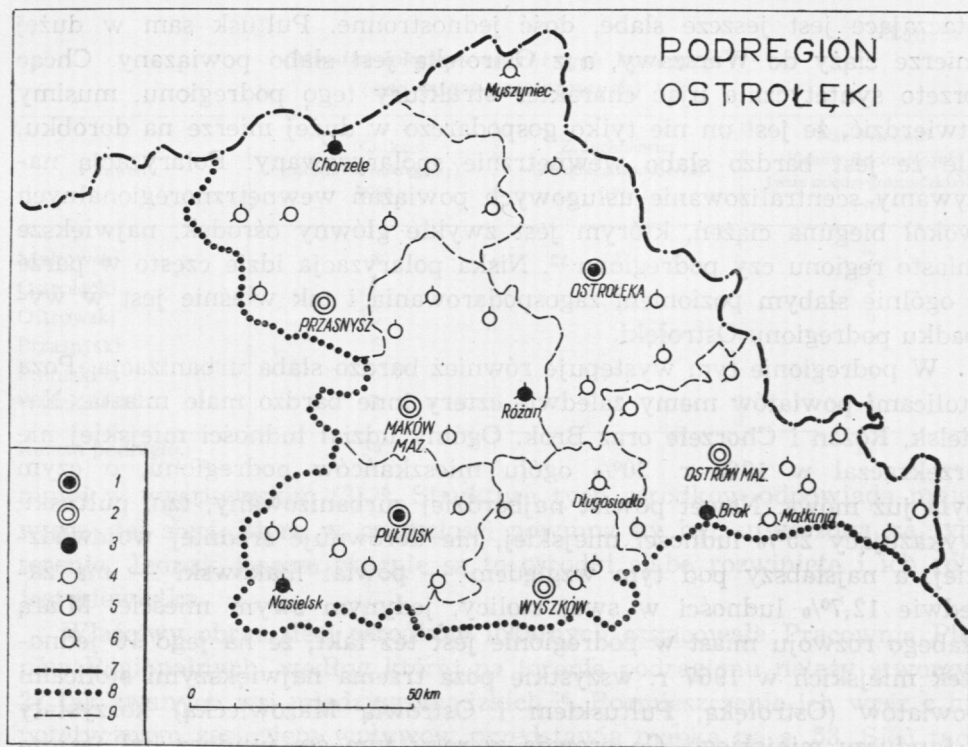
ma tradycje stolicy guberni sprzed I wojny światowej. W okresie swej odbudowy (1950—1955) była miastem o dość dużym tempie rozwoju²⁹; jest on równie szybki, jak rozwój Ostrołęki, która z kolei jako przyszły ośrodek regionalny jest lepiej położona pod względem komunikacyjnym. Obecnie Ostrołęka stanowi słabo jeszcze rozwinięty ośrodek podregionalny i spełnia jedynie niektóre usługi wykraczające poza jej powiat. Do nich należy przede wszystkim techniczne zawodowe szkolnictwo średnie, zlokalizowane tu w związku z rozwijanymi funkcjami przemysłowymi, stanowiącymi chronologicznie pierwszy, główny element miastotwórczy. Ze szkół tego typu wymienić należy technika: elektryczne, mechaniczne, budowlane i przyzakładowe technikum papiernicze z pomaturalną Państwową Szkołą Techniczną.

Ryc. 11. Wzrost liczby mieszkańców większych miast

Mniejszy od Ostrołęki Pułtusk ustępuje jej pod względem industrializacji, ale przewyższa, trzeba to przyznać, pod względem kulturalnym. Ma on stare tradycje szkolne z XV wieku, tradycje drukarskie i te-

²⁹ A. Barwijuk, H. Majecki, Zarys gospodarczy powiatu łomżyńskiego, Lublin 1967, s. 81.

Ryc. 12. Ośrodki lokalne wg koncepcji różnych autorów

Objaśnienie znaków: 1 — większe miasta powiatowe, 2 — mniejsze miasta powiatowe, 3 — inne miasta, 4 — ośrodki lokalne, czyli tzw. „wsie międzygromadzkie” wg planu regionalnego (1967), 5 — ośrodki „subkregowe” wg M. Chilczuka, 6 — ośrodki „gospodarcze” wg Z. Juchniewicza, 7 — granica woj. warszawskiego, 8 — granica podregionu Ostrołęki, nie będąca granicą województwa, 9 — pozostałe granice powiatów

atralne z XVII wieku, budynek teatru zbudowany przed I wojną światową, powstał więc tu poważny ośrodek szkolnictwa średniego. Są tu liceum ogólnokształcące i liceum pedagogiczne. Ze szkół zawodowych należy wymienić technikum radiowo-telewizyjne i zasadniczą szkołę zawodową z kierunkiem gastronomicznym. Ogółem w pułtuskich szkołach zawodowych kształci się około 1500 młodzieży³⁰. Instytucje kulturalne reprezentują Powiatowy Dom Kultury, Muzeum Regionalne, Biblioteka Powiatowa oraz z każdym rokiem coraz bardziej ożywiony ośrodek krajoznawstwa³¹. Trudno jednak Ostrołękę i Pułtusk uważać za dwa bieguny tego regionu. Oddziaływanie ich, nawet Ostrołęki, na powiaty

³⁰ H. Jaworska, Ludzie ziemi pułtuskiej, w: Pułtusk—Nasielsk, Warszawa 1968, s. 143.

³¹ J. Brzeziński, Sytuacja ekonomiczna i perspektywy rozwojowe powiatu pułtuskiego, w: Pułtusk—Nasielsk, op. cit., s. 10.

otaczające jest jeszcze słabe, dość jednostronne. Pułtusk sam w dużej mierze ciąży do Warszawy, a z Ostrołęką jest słabo powiązany. Chcąc przeto syntetycznie ująć charakter struktury tego podregionu, musimy stwierdzić, że jest on nie tylko gospodarczo w dużej mierze na dorobku, ale że jest bardzo słabo wewnątrznie spolaryzowany. Polaryzacją nazywamy scentralizowanie usługowych powiązań wewnątrzregionalnych wokół bieguna ciężań, którym jest zwykle główny ośrodek, największe miasto regionu czy podregionu³². Niska polaryzacja idzie często w parze z ogólnie słabym poziomem zagospodarowania i tak właśnie jest w wypadku podregionu Ostrołęki.

W podregionie tym występuje również bardzo słaba urbanizacja. Poza stolicami powiatów mamy zaledwie cztery inne bardzo małe miasta: Nasielsk, Różan i Chorzele oraz Brok. Ogólny udział ludności miejskiej nie przekraczał w 1966 r. 20% ogółu mieszkańców podregionu, o czym była już mowa. Nawet powiat najbardziej zurbanizowany, tzn. pułtuski, wykazujący 25% ludności miejskiej, nie dorównuje średniej wojewódzkiej, a najslabszy pod tym względem — powiat makowski — ma zaledwie 12,7% ludności w swej stolicy, jedynym swym mieście. Miara słabego rozwoju miast w podregionie jest też fakt, że na jego 10 jednostek miejskich w 1967 r. wszystkie poza trzema największymi stolicami powiatów (Ostrołęką, Pułtuskim i Ostrowią Mazowiecką) korzystały z funduszu miejskiego. Co prawda w roku tym ów fundusz był jeszcze bardzo mały i tylko w Makowie, Przasnyszu i Wyszkanie przekraczał 1 mln zł³³. Faktem niekorzystnym było również i to, że drugi fundusz, tzw. fundusz aktywizacji małych miast, utworzono tylko w Różanie, ale i tu nie przekraczał on pół miliona zł.

Słabo rozwinięte są również ośrodki lokalne, ważne ogniwo łączące sieć osadniczą miejską i wiejską. Problem ten badał Z. Juchniewicz z punktu widzenia potrzeb i postulatów Centrali Rolniczych Spółdzielni. Na terenie opisywanego podregionu wytypował on poza miastami powiatowymi tylko 9 — jak je nazwał — „ośrodków gospodarczych”³⁴. Sieć ich ilustruje rzeczywiście słaby stan obsługi terenów wiejskich.

Nieco inne kryteria przyjął w swej pracy M. Chilczuk, który badał ogólne wyposażenie usługowe najniższego szczebla mikroregionalnego. Według jego badań do bardziej zurbanizowanych ośrodków wiejskich, zwanych przez niego ośrodkami subokręgowymi, należy zaliczyć 34 miejscowości, w tym najwięcej w powiecie ostrowskim (10), a naj-

³² S. Berezowski, Wstęp do regionalizacji gospodarczej, SGPiS, Warszawa 1968, s. 174.

³³ I. Dudek, Aktywizacja małych miast, GUS, Warszawa 1968, s. 41—42.

³⁴ Z. Juchniewicz, Ośrodki gospodarcze, IHW, Warszawa 1965, s. 264.

Tabela 5

*Ośrodki lokalne wg różnych koncepcji
(bez miast powiatowych)*

Powiaty	M. Chilczuk (ośrodki subokręgowe) 1962	Z. Juchniewicz (ośrodki gospodarcze) 1965	Plan Pracowni Planów Regionalnych (wsie międzygromadzkie) 1967
Makowski	5	1	2
Ostrołęcki	5	2	5
Ostrowski	10	2	6
Przasnyski	5	1	7
Pułtowski	6	1	5
Wyszowski	3	2	2
Razem podregion	34	9	27

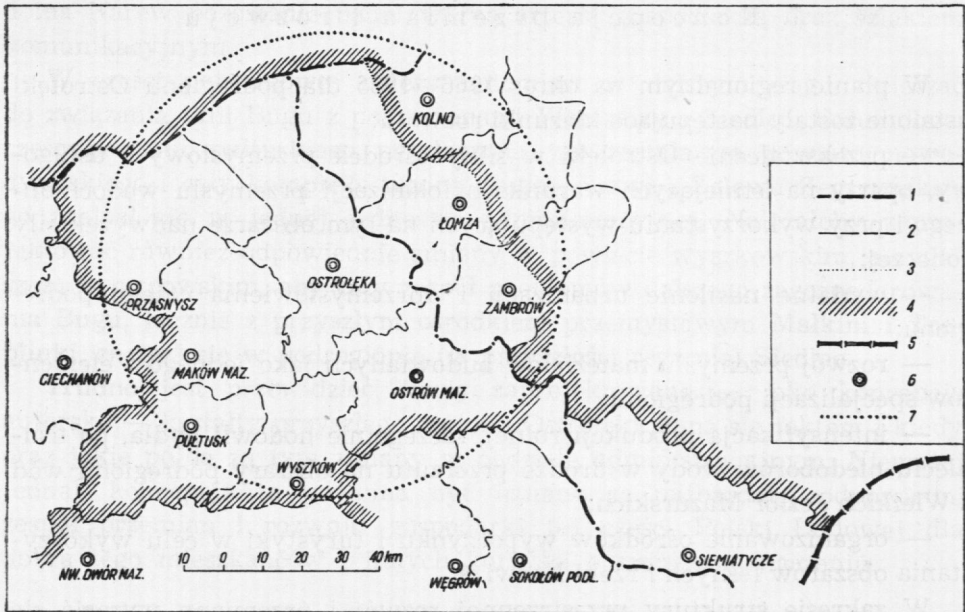
mniej w wyszkowskim (3)³⁵. Struktura tych ośrodków odpowiada mniej więcej tej sieci, która w przyszłości powinna być utworzona na tym terenie. Jednak jeszcze obecnie są to ośrodki słabo rozwinięte i ich rola jest niewielka.

Właściwy obraz sieci ośrodków lokalnych opracowała Pracownia Planów Regionalnych, według której na terenie podregionu należy stworzyć 27 tak zwanych wsi międzygromadzkich³⁶. Rozmieszczenie ich wraz z hipotetycznym zasięgiem wpływów przedstawia mapka na s. 58. Sieć tych wsi, w zasadzie dosyć równomierna, wykazuje jednak jeszcze pewne braki. Po pierwsze, zauważa się wiele obszarów niedostatecznie obsłużonych przy granicach powiatów, a przede wszystkim przy granicy województwa. Co prawda, częściowo powoduje to i uzasadnia faktycznie mniejsze tutaj zapotrzebowanie usług, ale chyba nie wszędzie tak jest. Po wtóre, można stwierdzić także poważną lukę w powiecie makowskim, gdzie nie obsłużona jest jego część północno-wschodnia; koniecznie przeto należy włączyć do sieci ośrodków lokalnych wieś gromadzką Sypniewo.

Na temat ośrodków lokalnych trzeba powiedzieć, że ich rozwój łączy się zarówno z wykształceniem sieci, jak i z uformowaniem się funkcji. Nie ulega wątpliwości, że w przyszłości muszą to być funkcje typowo miejskie, stąd też niefortunna jest ich nazwa „wsie międzygromadzkie”. W przekształceniu tych ośrodków na miasta, nie tylko formalnym, należy widzieć również jeden z elementów pełniejszego zurbanizowania nie tylko badanego przez nas podregionu, ale również wielu innych tego rodzaju terenów w Polsce, które ciągle jeszcze pozostają na dorobku.

³⁵ M. Chilczuk, Mapa rozmieszczenia ośrodków więzi społeczno-gospodarczych sieci osadnictwa w Polsce, IUA, Warszawa 1962, s. 52—55.

³⁶ R. Grabowiecki (red.), Zasady rozwoju regionu warszawskiego 1966—1985. Pracownia Planu Regionalnego m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego, Warszawa 1967, tabela SO-3.

Ryc. 14. Hipoteza przyszłego regionu Ostrołęki (wg koncepcji autora)

Objaśnienie znaków: 1 — granice województwa, 2 — granice powiatów, 3 — przyszłe granice regionu Ostrołęki, nie pokrywające się z obecnymi granicami województw, 4 — granice przyszłych regionów podstawowych, 5 — granica państwa, 6 — miasta będące siedzibami powiatów, 7 — zasięg teoretyczny przyszłego oddziaływania Ostrołęki o promieniu 50 km

przede wszystkim znaczenie strategiczne. Dolina Narwi nie stała się osią trasy kolejowej, którą wybudowano w 1897 r. bardziej na wschód, na osi Tłuszcz—Wyszków—Ostrołęka i dalej na wschód, również w pewnym oddaleniu od Narwi, linią z 1893 r. do Łomży. Pod względem obsługi transportem kolejowym najgorzej usytuowane są do dziś: powiat makowski jako całość (bez żadnego skrawka linii kolejowej), zachodnia część powiatu przasnyskiego oraz północna część powiatu ostrołęckiego, obsługiana tylko linią wąskotorową. Jedyne połączenie kolejowe Pułtуска stanowi również linia wąskotorowa, uruchomiona w 1950 r. Także i Przasnysz ma tylko linię wąskotorową, wybudowaną w czasie I wojny światowej.

W systemie komunikacyjnym podregionu podstawowym postulatem rozwoju jest rozbudowa węzła Ostrołęki tudzież modernizacja istniejących linii kolejowych. Podstawowym elementem tego systemu będzie i w przyszłości transport zmotoryzowany na drogach kołowych, i to w większej mierze niż w wielu innych częściach Polski.

7. Koncepcja przemian i rozwoju

W planie regionalnym na okres 1966—1985 dla podregionu Ostrołęki ustalone zostały następujące kierunki rozwoju:

— przekształcenie Ostrołęki w silny ośrodek przemysłowy i usługowy, oparty na istniejących warunkach lokalizacji przemysłu wodochłonnego i przy wykorzystaniu występujących na tym obszarze nadwyżek siły roboczej;

— wydatne nasilenie urbanizacji i uprzemysłowienia całego podregionu;

— rozwój przemysłu materiałów budowlanych jako jednego z elementów specjalizacji podregionu;

— intensyfikacja produkcji rolnej, szczególnie hodowli bydła, po usunięciu niedoborów wody w drodze przerzutu na obszary podregionu wód z Wielkich Jezior Mazurskich;

— organizowanie ośrodków wypoczynku i turystyki w celu wykorzystania obszarów leśnych i rzeki Narwi³⁸.

W zakresie struktury przestrzennej rozwój i przemiany wyrazić się powinny w nadchodzącym okresie koncentracją produkcji i polaryzacją usług w Ostrołęce. Powinna ona stać się nie tylko ośrodkiem podregionalnym, ale w przyszłości pełniej wykształconym ośrodkiem regionu podstawowego o promieniu oddziaływania około 50 km.

Z powyższym awansem regionalnym Ostrołęki w przyszłości łączą się przemiany w delimitacji obecnego podregionu, związane z jego awansem do rangi pełnego regionu. Przemiany te powinny prowadzić do zwiększenia obszaru tej jednostki regionalnej we wschodniej części, wskutek tego obecny obszar, wynoszący 7160 km², powiększy się do ok. 7600 km²³⁹, co spowodowałoby również wzrost zatrudnienia o ok. 6%.

Konsekwencją zwiększenia rozmiarów obecnego podregionu będzie włączenie do niego miast Łomży i Zambrowa oraz zachodniej części powiatu kolneńskiego, która zresztą należała już do powiatu ostrołęckiego. Zmiana ta wpłynie poważnie na wzmocnienie funkcji przemysłowych podregionu i przyczyni się do wzmocnienia profilu gospodarki rolnej, w której ważnym elementem będzie nadal hodowla. Przyłączenie Łomży osłabi początkowo polaryzację regionu wokół Ostrołęki. Będzie to wszakże faktem przejściowym, gdyż jednocześnie położenie Ostrołęki stanie się bardziej środkowe i będzie ona mogła stać się nie tylko głównym miastem regionu, ale i w dużej mierze jego ośrodkiem centralnym. Także

³⁸ R. Grabowiecki, *Zasady rozwoju regionu...*, op. cit., t. II, s. 29.

³⁹ S. Berezowski, *Województwo warszawskie jako region...*, op. cit., Płock 1962, s. 367.

dolna Narew pozostanie nadal ważną arterią gospodarczą oraz szlakiem komunikacyjnym.

W części południowej należy natomiast w dalszym ciągu zmierzać do związania linii Bugu z podregionami Warszawy i Siedlec. Południowa część powiatu pułtuskiego przyłączona już została do powiatu nowodworskiego i cały kompleks wodny Bugu—Narwi i Zalewu Zegrzyńskiego znalazł się w jednej jednostce administracyjnej. Należałoby zaprojektować również odpowiednie zmiany w powiecie wyszkowskim, a zwłaszcza w ostrowskim, aby cały zespół problemów dalszego zagospodarowania Bugu, łącznie z przyszłym ośrodkiem przemysłowym Małkini i Treblińki, znalazł się w podregionie (w przyszłości regionie) Siedlec.

Trudno jest przewidzieć, kiedy zaprojektowane — jako koncepcja autorska — kształty przyszłego regionu Ostrołęki staną się faktem i kiedy oraz jakie pójdą za tym zmiany w podziale administracyjnym. Niemniej jednak koncepcja ta powinna być uznana za najbardziej odpowiedni zespół przemian i rozwoju gospodarki tej części Polski Ludowej dla dobra jego mieszkańców i innych korzyści o szerszym znaczeniu.

SUMMARY

In the spatial structure of the Warsaw Region, consisting of the City of Warsaw and the Warsaw Voivodeship, one has to distinguish four complex subregions, all centered in a more or less clearly defined manner on some larger town. These are, in the first place, the urban agglomeration of Warsaw and, further, towns like Płock, Siedlce and Ostrołęka. The last-named subregion embraces six administrative counties in the NE part of the Voivodeship.

In an economic sense these six counties are underdeveloped, for reasons both geographic and political. This area abounds in poor soils, spread on old outwash plains consisting of sandy and, partly, swampy ground; it is dissected by minor rivers which to this very day lack practically any sort of bank and channel improvement. Hence widespread pine and fir forests grew here, seriously hampering settlement and rational agricultural utilization. On top of this, for several centuries political boundaries ran here, and during the 19th century any sort of evolution in this part belonging then to Imperial Russia was deliberately thwarted for strategic reasons. This is, why up to recent years the rural population constituting part of the Kurpie group of ethnically Polish origin has always been living in some sort of isolation from their surroundings; their economy was plainly extensive. Little was also done here towards some kind of urban development.

All this emphasizes, why even now it is of utmost importance to push ahead a comprehensive programme of advancing production in this region — a programme which some years ago put forward the urgent necessity of industrializing Ostrołęka as the future basic centre of a significant economic region of Poland.

Worthy of note is, that to start industrialization in Ostrołęka a large steam-driven power plant was erected meant to awaken and invigorate a fruitful economic evolution. In fact, a few years later this power plant made it possible

to put up in Ostrołęka a large pulp and paper factory as well as a number of smaller industrial plants. Parallel with this, several medium-grade technical vocational schools were established in the town. This brought a remarkable progress in the evolution of the basic functions rendered by the town which at a gradually increasing rate became the focal centre of this subregion. However, it must be admitted that up to this day the significance of Ostrołęka as nucleus is relatively small, much less pronounced than it is in other subregions of Warsaw Voivodeship. — The next-largest town is Pułtusk where so far industry is at a much lower level. Even so, in memory of its historical tradition, in Pułtusk a number of cultural institutions have been gaining ground, such as public libraries, a museum, and several medium-grade general and vocational schools.

In conformity with the normal course how the evolution of this type of regions proceeds, the Ostrołęka subregion can already boast remarkable changes with regard to two domains. In the first place this refers to a general economic improvement in both industrialization and agriculture. More specifically, in accordance with the natural geographic environment a great improvement in animal husbandry is anticipated, partly involving modern hydraulic endeavours and the transfer of water resources into the region by means of new canals from the northward adjoining Mazurian Lake District. Next, the economic and non-economic functions of Ostrołęka are expected to attain a higher effectiveness, combined with the necessary expansion of traffic roads; this is bound to concentrate more efficiently the economic life of the subregion on the town. Also foreseen in planning is an eastward widening of the boundaries of the Ostrołęka subregion (thus in future of the entire Warsaw Voivodeship) by incorporating the town of Łomża.

This briefly sketches the means by which it is anticipated to overcome the present-day economic retardation of this part of Poland.